

Горбунова В.В. Проблема методів дослідження етнічної свідомості в психології // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Вид-во “ГНОЗІС”, 2002, т.IV, ч. 5 – С. 71-75.

ПРОБЛЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Методичний арсенал етнопсихології включає різні види спостереження, моделювання (історичне, археологічне, демографічне), аналізу документів, пам’яток мистецтва та міфологічної спадщини (історичний, лінгвістичний, семіотичний), опитування, анкетування, тестування, використовуються різноманітні експериментальні плани. На сучасному етапі розвитку наукової думки більшість з перерахованих методів є здебільшого синтетичними міждисциплінарними, такими, що використовуються і розвиваються у межах різних наук.

Од-

С. 71

ним із перших дослідників суспільної свідомості, який запропонував методи її вивчення був Е. Дюркгейм. Йому належить ідея розуміння фактів соціального життя “як речей”, як незалежної від дослідника реальності і, відповідно, виділення суспільної свідомості як окремого предмета дослідження. Серед основних способів дослідження суспільної свідомості Е. Дюркгейм вказує на порівняння “міфологічних тем”, а також, “народних мов та традицій” з метою пошуку спільного та відмінного у соціальних уявленнях різних народів [11]. Надання етнічній свідомості окремого статусу та визнання можливості її дослідження дало поштовх до пошуку методів такого дослідження. Однак заперечення будь-якого зв’язку між “індивідуальною” та “соціальною психологією”, пропагування наявності “іншого субстрату” соціальних фактів, призвело до виключення свідомості особистості із процесу вивчення свідомості суспільства і звернення до статичного етнографічного дослідницького матеріалу.

Формулювання методу вивчення особливостей етнічної свідомості через аналіз народної культури належить В. Вундту. Об'єктом своєї “психології народів” В. Вундт вважав не лише мову, міфи, релігію та звичаї, а також мистецтво та науку, розвиток культури взагалі та її окремих галузей, історичний шлях як окремих народів, так і усього людства [3].

Важливою для розвитку методології вивчення етнічної свідомості є теорія зміни психологічного портрета людини у процесі антропогенезу Л. Леві-Брюля. Порівнюючи “первісну” та “культурну” людину він показав історичну мінливість етнічної свідомості. Змістовні відмінності свідомості одного й того ж народу на різних етапах його розвитку доводять обмеженість методу культурного аналізу у дослідженні свідомості сучасної людини. Психічний склад окремого індивіда Л. Леві-Брюль виводив з характеру колективних уявлень етнічних груп і заперечував оберненість цього процесу, вважаючи неможливим “пояснення особливостей примітивних народів” психологічними законами індивідуального життя [5, 12].

Погляди Л. Леві-Брюля щодо первинної соціальності людської свідомості у вітчизняній психологічній думці були розвинуті Л.С. Виготським. У своїх працях Л.С. Виготський показав процес становлення сучасної людини як результат трьох ліній розвитку: еволюційної, культурної та історичної. Найменш вивченим у науці дослідник вважав “історичний розвиток психології людини”, що пов'язував з відсутністю реального матеріалу дослідження [2]. Вихід з такого положення Л.С. Виготський вбачав у вивченні “так званих примітивних народів”. Розуміючи умовність співвіднесення “примітивної” та “давньої” людини, а zarazом і неминучу обмеженість дослідження історичної свідомості Л.С. Виготський зосередився на вивченні культурної лінії розвитку в онтогенезі особистості.

Методи аналізу продуктів культури та вивчення племінних суспільств широко використовувались та розвивались у межах американської школи

“Культура та особистість”. Представники цього напрямку вважали за необхідне вивчення душевного складу особистості у його психологічній, культурній та соціальній обумовленості одночасно. Обов’язковим було поєднання антропологічних методів дослідження з психологічними, такими як тестування, дослідження біографій, інтерв’ю, статистичні методи. Одним із перших, у межах зазначеної школи, є дослідження Р. Бенедикт національного характеру тайського етносу [9]. Основними результатами цього та інших досліджень представників школи було виділення домінуючого типу або, пізніше, типів особистості, які існують у кожному етносі і визначають усі культурні прояви суспільства. У виділенні “основної особистісної структури”, “модальної особистості”, “національного характеру” визначилося два шляхи: дослідження культури (культурно-центрований підхід) та дослідження індивідів як носіїв культури (особистісно-центрований підхід) [7]. Відповідно розвивалися і методи дослідження. Спеціальні методи аналізу літератури, фільмів, газет, звітів мандрівників та виступів членів уряду, стилю пропаганди розроблялися у межах першого підходу. Тоді як спостереження, інтерв’ю, тестування, у тому числі проективне, статистичні методи були прерогативою другого [10]. І хоча у дослідженнях представників останнього, на перший план виводилася особистість, і вже через неї йшов пошук загальних закономірностей суспільної свідомості, вона все одно залишалася лише “дзеркалом”, у якому відображується суспільний розвиток етносу.

Людина та її свідомість як відображення усіх сторін буття була об’єктом вивчення соціологічної французької школи “Анналів” (М. Блок, Л. Февр). Саме у її межах виник термін “ментальність”, що широко використовується у сучасній науці як рядоположний “етнічній свідомості”. Загальним для усіх представників школи було розуміння ментальності як глибинної частини

суспільної свідомості (колективного несвідомого), притаманної усім членам етносу. Як метод вивчення ментальності пропонувався так званий “метод тотальної історії”, сутність якого полягала у часових зрізах історії народів. Зупиняючись на певному, достатньо вузькому (одномоментному) часовому відрізку, дослідник вивчав стан суспільства, стан його культури, зіставляв події, намагався реконструювати їх зв’язок, віднайти істинне значення. Великий внесок школи “Анналів” у методологію дослідження етнічної свідомості полягав у розробці поглядів щодо позиції дослідника, а саме ролі суб’єктивного фактору у практичних дослідженнях та теоретичних побудовах. Дотримуючись неокантіанських філософських позицій, представники школи вважали, що досліджуване джерело, як “річ у собі” може не відповідати тому, як воно уявляється досліднику. Мова йшла про подвійну суб’єктивність “історичного факту”: суб’єктивність дослідника і суб’єктивність самого джерела, як такого, що теж мало автора. У зв’язку з цією проблемою, наголошувалося на необхідності попереднього визначення теоретичних основ дослідження, активної пошукової позиції науковця та обов’язкове використання методу тотальної історії¹.

Принципово новим у дослідженні етнічної свідомості було використання методів аналізу символічних систем, запозиченого із арсеналу семіотики. Уявлення про знаковий характер суспільної свідомості розроблялися як у вітчизняній науці (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв), так і закордоном (К. Гірц, Р. Дж. Коллінвуд). Семіотичний підхід до аналізу культури був запропонований американським соціальним антропологом К. Гірцем, який стверджував, що форми культури повинні досліджуватися як тексти, інтерпретація культури повинна пов’язувати “дію з її смислом, а не поведінку з її детермінантом” [8; 155]. Значний

¹ <http://www.exzamen.ru>

інтерес і наукову цінність мають дослідження культури московсько-тартуської семіотичної школи. Досліджуючи тексти (у широкому розумінні), науковці цієї школи приділяли велике значення системі позатекстових зв'язків, загальнокультурному контексту, без відтворення якого текст, створений у ту чи іншу епоху, не може бути сприйнятий адекватно. Адже, на думку Ю.М. Лотмана, керівника школи, перенесення інкультурних текстів у світ власних побутових уявлень, є постійним джерелом помилок та непорозумінь [6].

Один з перших експериментів, у класичному розумінні методу, при вивченні проявів суспільної свідомості зустрічається у дослідженнях динаміки міжгрупових конфліктів М. Шерифом. Досліджувалася конфліктна поведінка одинадцятирічних хлопчиків у ситуаціях “вільного знайомства”, “поділу на ізольовані групи”, “конкуренції” та “подолання спільних труднощів” [13]. Незважаючи на те, що дослідження зазнало критики з методологічної точки зору (обмеженість у часі та створення штучних нереальних першкод), воно мало велике значення для подальшого розвитку експериментальної практики у соціальній психології. Окрім пояснення механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової перцепції, велике значення для розвитку методології експериментального дослідження суспільної свідомості мали експерименти: “спільної долі” Дж. Рабі і М. Горвітца, “мінімальної міжгрупової дискримінації” Г. Теджфела, “впливу ситуації на групову згуртованість” Дж. Тернера та інші [1].

У вітчизняній етнічній психології прикладом емпіричного дослідження є спільна робота В.С. Агєєва та в'єтнамської вченої Ву Тхі Фьонг. Дослідження проводилося на вибірці російських та в'єтнамських студентів різних факультетів і ставило на меті вивчення закономірностей суб'єктивної інтерпретації причин різноманітних подій і відповідальності за них у представників зазначених культур. Досліджуванам зачитували текст, що

ілюстрував ситуацію і просили визначити причини та відповідальність діючих осіб за описані події [1]. Це, і багато інших досліджень етнічної свідомості (Г.У. Солдатова, В.Ф. Петренко, Л.М. Дробижева) є кореляційними, такими, що побудовані за неекспериментальними планами: зв'язок між змінними не є причинно-наслідковим, мова йдеться лише про констатацію певних залежностей між етнічною приналежністю та особливостями атрибуції відповідальності респондентів.

Мала представленість у вивченні етнічної свідомості досліджень побудованих за експериментальним планом пояснюється, перш за все, обмеженими можливостями етнічного моделювання. Так, В.М. Дружинін заперечує можливість використання класичних експериментальних планів у етнопсихологічному дослідженні в зв'язку з неможливістю впливу (управління) експериментатора на етнічні фактори [4]. Такі міркування є цілком обґрунтованими у межах соціологічного підходу. Погляди щодо соціальності людської свідомості, залежності змісту індивідуальної свідомості від змісту масової, неминуче обмежують експериментальні можливості дослідження етнічної свідомості, зводять його до встановлення кореляційних залежностей та кроскультурного порівняння.

Принципово іншим може бути психологічне дослідження етнічної свідомості у руслі суб'єктного підходу. З розвитком цивілізації, зростає вплив особи

С. 74

на суспільство. Окремі люди та групи людей продукують смисли та цінності, які проникають у суспільну свідомість і з часом займають у ній панівні позиції. Таким чином, перспективними видаються дослідження індивідуальної етнічної свідомості, а саме етнічної свідомості осіб, що визначають напрямки розвитку масової свідомості етнічних груп. Такі дослідження, на відміну від соціологічних, передбачають експериментальний

план своєї побудови, наявність незалежних та залежних змінних (прямих чи опосередкованих впливів експериментатора та результатів цих впливів). Так, наприклад може бути перевірено “гіпотезу контакту”, або вплив поінформованості особи на рівень стереотипізації етнічної свідомості.

Релевантним дослідженню індивідуальної етнічної свідомості є психосемантичний інструментарій. Використання психосемантичних методів (метод особистісних конструктів, семантичний диференціал) при дослідженні індивідуальної свідомості дає можливість певного експериментального конструювання, передбачає ґрунтовну якісну та кількісну обробку результатів, їх графічне представлення, дозволяє проникнення у такі структурні компоненти етнічної свідомості як етнічні значення та смисли.

Список використаної літератури

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 240с.
2. Выготский Л.С. Собр. Соч.: в 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982-1984.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов/ Перевод Н.Самсонова. – М.: “Космос”, 1912. – 132 с.
4. Дружин В.Н. Экспериментальная психология – СПб: Питер, 2000. – 320 с.
5. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении: Пер. С франц. – М.: Педагогика-пресс, 1994. – 608 с.
6. Лотман Ю.М. Успенский Б.А. О семиотическом механизме культуры// Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Таллин, 1993. – Т.III. – С. 53-72.
7. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. – СПб., 1994. – 287 с.
8. Смит С. Постмодернизм и социальная история на западе: проблемы и перспективы// Вопросы истории, 1997. – №8. – С. 12-17.
9. Benedict R. Patterns of Culture. – Boston and New-York: Houghton Mifflin University Press, 1945.
10. Bock Ph. K. Continuities in Psychological anthropology. – San Francisco:

W. H. Freeman and Company, 1980.

11. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse. Paris: Presses Universitaires de France, 1960.
12. Levi-Bruhl L. Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris: Alkan, 1910.
13. Sherif M. Group conflict and cooperation: their social psychology. London: Macmillan, 1966.